

ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ПРИРОДА, ГУМАННІСТЬ, МЕТА

Томас М. Г.

ВСТУП

Питання захисту прав і свобод людини та громадянина займає одну з центральних позицій у наукових дослідженнях, адже жодне суспільство не зможе розвиватися, якщо втрачається увага до цих фундаментальних основ людського існування. Ця тематика тісно переплітається з ключовими поняттями теорії прав людини, такими як держава, нація та демократія. У сучасному суспільстві спостерігається одночасне посилення уваги до прав і свобод особистості, а також до питань їх надійного захисту. Актуальність подібної двозначності впливає також на частотність використання зазначених лексем, чия семантика демонструє свою універсальність у контексті міждисциплінарних зв'язків. Вони охоплюють такі сфери, як право, філософія, політологія, інформаційні науки та психологія. Водночас цей конгломерат понять залишається одним із найскладніших для однозначного трактування, хоча саме без нього неможливо забезпечити утвердження прав і свобод людини в демократичному суспільстві. Йдеться про рівність, свободу та справедливість.

У тексті Преамбули Конституції України вже було задекларовано незворотність обраного євроінтеграційного та євроатлантичного курсу, що свідчить про стратегічність цього напрямку для держави. Однак протягом тривалого часу це положення залишалося переважно декларативним і мало радше символічний характер. Лише в останні роки воно перетворилося на фундаментальний принцип, який почав активно визначати як зовнішньополітичну, так і внутрішньополітичну діяльність країни, поступово набуваючи практичного наповнення та справжньої реалізації в конкретних діях.

Забезпечення права на життя як базового і невід'ємного права людини входить до числа ключових зобов'язань будь-якої держави. Україна, поряд із більшістю країн Європи, також долучилася до процесів гуманізації системи покарань, запровадивши мораторій на смертну кару та ввівши довічне позбавлення волі в 2001 році, згідно з новим Кримінальним кодексом. На той час це рішення виглядало як прогресивний крок у дотриманні стандартів прав людини. Однак світ швидко змінюється, а Україна, обравши євроінтеграційний курс,

стикається з новими викликами на шляху до вдосконалення законодавства. Лише заміна смертної кари довічним позбавленням волі вже не може сприйматися як достатній крок для гарантування прав людини в сучасному демократичному світі. Це підтверджує і рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі «Петухов проти України (№ 2)», прийняте 12 березня 2019 року. У ньому ЄСПЛ визнав практику довічного ув'язнення в Україні порушенням прав людини, що ставить перед державою завдання перегляду й удосконалення таких норм.

За цих умов вкрай важливо ретельно враховувати рекомендації та зауваження ЄСПЛ, аналізувати ризики і можливості для внесення змін до національного законодавства. Цей процес є не лише актуальним, але й необхідним кроком на шляху до створення більш гуманної правової системи, що відповідає європейським стандартам та цінностям.

1. Історичні аспекти довічного позбавлення волі в законодавстві України

Під час XX Конгресу Міжнародної асоціації кримінального права, присвяченому темі «Кримінальна юстиція та корпоративний бізнес», який відбувся в Римі з 13 по 16 листопада 2019 року, Папа Римський Франциск поділився своїми роздумами. Він підкреслив, що кожен злочин обов'язково включає потерпілу сторону і також руйнує два важливі зв'язки. Перший з них – це зв'язок між злочинцем та жертвою, де злочинець порушує права чи інтереси жертви. Другий зв'язок існує між злочинцем та суспільством в цілому, оскільки злочин порушує норми та правила, якими керується суспільство, підриваючи довіру та стабільність у спільноті. При цьому він наголосив, що вчинення зла не може слугувати виправданням для нанесення іншого зла у відповідь. Основною метою має бути справедливість щодо потерпілого, а не лише осуд агресора.

У вже сформульованій преамбулі до Основного Закону України - Конституції, було чітко проголошено незворотність вибору європейського інтеграційного та євроатлантичного курсу, що відображає стратегічні пріоритети держави у міжнародній і внутрішній політиці.

Незважаючи на це, лише в останні роки положення, яке довгий час зберігало здебільшого декларативний характер, почало набувати реального змісту, вираженого у конкретних державних кроках і ініціативах. Ця тенденція, у свою чергу, викликала гостру і нагальну необхідність перегляду й оновлення майже всіх сфер державного управління. Серед головних напрямів змін особливе місце отримала реформа системи кримінальних покарань. Її реформування спрямоване

не лише на гуманізацію процесів, але й на адаптацію до найсучасніших міжнародних стандартів і практик.

Одним із ключових аспектів цієї реформи стало впровадження інституту довічного позбавлення волі, який замінив собою смертну кару. Проте варто зауважити, що існує правове регулювання даного виду покарання на даний момент стикається з рядом практичних проблем і недоліків. На додачу до цього, правова доктрина приділяє недостатню увагу питанням довічного позбавлення волі, що призводить до відсутності достатньо сильного теоретичного підґрунтя для застосування і подальшого вдосконалення такого виду покарання.

Довічне позбавлення волі, яке передбачене в Кримінальному кодексі України (КК України), є найсуворішим видом покарання через заборону смертної кари. Цей вид покарання застосовується за особливо тяжкі злочини і включає примусову безстрокову ізоляцію засудженого від суспільства, шляхом його утримання у виправній колонії з мінімальним рівнем безпеки.

Дискусія навколо означеного виду покарання цілком зрозуміла, адже можливість позбавляти людину свободи пожиттєво вимагає скрупульозного і ретельного обґрунтування. На рівні доктрини таке обґрунтування можна розглядати як важливий елемент правової системи, що забезпечує основи для формулювання законодавчих актів і політичних рішень. Цей підхід дозволяє визначити основні принципи та цінності, які лежать в основі правотворчого процесу, й окреслити межі застосування правових норм у контексті різних суспільних відносин. Довічне позбавлення волі призначається з урахуванням підвищеної суспільної небезпеки засудженого, а також з огляду на можливості його виправлення та ресоціалізації. Водночас подібна аргументація потребує додаткового осмислення та переоцінки.

Слід звернути увагу на те, що проблема історичного становлення та розвитку інституту довічного позбавлення волі в Україні досі залишається недостатньо вивченою у рамках вітчизняної правової доктрини. Це питання лише епізодично привертало увагу дослідників минулого, і одним із перших, хто зосередив на ньому свою наукову діяльність, став відомий криміналіст та професор О.Ф. Кістяківський. У своїй ґрунтовній праці під назвою «Дослідження про смертну кару», яка була опублікована ще у 1867 році, він торкнувся теми довічного ув'язнення як альтернативної міри покарання. Вчений зазначав, що хоча це покарання є значно м'якшим у порівнянні зі смертною карою, воно, тим не менш, має достатньо сильних стримувальних властивостей для запобігання тяжким злочинам. Такий висновок ґрунтувався насамперед на невідворотності цього виду покарання: воно триває до кінця життя засудженого, позбавляючи його будь-якої можливості повторного

вчинення злочинів протягом терміну ув'язнення. Цей аспект забезпечує потужний превентивний ефект і ставить акцент на безпеку суспільства¹. На його думку, подібне покарання сприяє виправленню засуджених. Як приклад, він наводить дані, отримані від Гойера, директора в'язниці, розташованої в німецькому місті Ольденбург. Станом на кінець 1861 року, статистичні дані свідчать, що в Ольденбурзькій в'язниці утримувалося 14 жінок, яким смертна кара було замінено на довічне ув'язнення. З них лише дві, за словами директора, залишилися неспроможними на виправлення.

Таким чином, за більш ніж два століття до ухвалення нового Кримінального кодексу України, О. Ф. Кістяківський здійснив спробу аргументувати відповідність покарання у формі довічного ув'язнення як мінімум двом основним цілям: перевихованню засуджених осіб і запобіганню скоєнню нових злочинів.

Довічне позбавлення волі було введено як окремий вид покарання в українському законодавстві, з метою вдосконалення системи кримінальної юстиції та підвищення її ефективності у боротьбі зі злочинністю. Запровадження цього суворого покарання стало частиною комплексних реформ у сфері правосуддя, які прагнули забезпечити громадський порядок і безпеку шляхом адекватного реагування на серйозні правопорушення. Це рішення з'явилося на тлі світових тенденцій та міжнародних стандартів, що підкреслюють необхідність суворих заходів для запобігання найтяжчим злочинам. Його корені сягають періоду раннього феодалізму, коли формувалися перші елементи цього правового інституту. Виникнення покарання у формі довічного ув'язнення було наслідком змін у структурі суспільства, моральних нормах та ідеологічних принципах. Основна тенденція полягала у відході від тілесних, болісних чи принизливих видів покарань і поступовому переході до міри покарання у вигляді позбавлення волі. Також цей вид покарання застосовувався, зокрема, до політичних опонентів або для врегулювання династичних суперечок.

У період, коли територія України перебувала у правових системах іноземних держав питання довічного позбавлення волі регулюється відповідним національним законодавством. У цьому контексті варто зазначити, що згадка про позбавлення волі вперше з'являється в одній із найвідоміших правових пам'яток – Руській Правді². Існують підстави вважати, що ця практика виникла задовго до її офіційного закріплення

¹ Кістяківський О.В. Дослідження про смертну кару. Київ. Унів.тіп. 1897. 281 с. <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000225>

² Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склад та підготував. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137-144. URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/ys.htm>

в законодавчих актах XII-XIII століть. На це вказують літературні джерела: зокрема, у Руській Правді в усіх її редакціях термін «покарання» не фігурує. Натомість використовувалися інші поняття, такі як «страта» та «помста»³.

Перша редакція Руської Правди введена як збірка законів, що регулювали суспільні відносини Київської Русі, прийнята у 1016 році, встановила та закріплювала конкретну відповідальність за вчинення вбивства. Водночас вона встановлювала суворе обмеження щодо кола осіб, яким надавалося право на здійснення кровної помсти. Зокрема, це право поширювалося лише на найближчих родичів: брат мав право мстити за вбитого брата, син – за загиблого батька, батько – за життя свого сина, а брат сестри міг захищати честь родини, відомщуючи за вбитого племінника.

Поруч із Руською Правдою діяло Магдебурзьке право, яке слугувало збірником законів та правил, який побачив світ у XIII столітті. Його основу складали «Саксонське зеркало» та норми, розроблені магдебурзькою судовою колегією (шеффенами). У XV-XVII століттях Магдебурзьке право стало діяти на території більшості українських міст, зокрема в таких населених пунктах, як Гадяч, Золотоноша, Кременчук, Лубни, Миргород, Переяслав, Пирятин, Полтава, Прилуки, Ромни та інших⁴. Застосування норм Магдебурзького права на території України фактично припинилося після впровадження у 1781 році регламенту, відомого як Установлення про губернії. Цей указ був частиною реформи місцевого управління в Російській імперії, спрямованої на запровадження певної часткової децентралізації адміністративної системи. Було створено підґрунтя для чіткого розмежування функцій судових органів та виконавчої влади, що передбачало утворення нової, більш уніфікованої судової системи. У результаті цієї реорганізації традиційні принципи Магдебурзького права втратили своє значення і поступово відійшли у минуле, поступаючись місцем більш централізованим моделям управління та правосуддя⁵. Інститут довічного тюремного ув'язнення був запроваджений як основний вид покарання, починаючи з початку XVI століття. У період козаччини за скоєння злочинів, які були спрямовані проти релігії або ж зачіпали релігійні почуття суспільства, таких як богохульство, відступництво від православної віри, а також

³ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монографія. Луцьк: ВНУ ім. Л. Українки, 2010. 448 с.

⁴ Кигим С. Л. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. 502 с.

⁵ Довідник з історії України. А-Я. За заг. ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.

зайняття чорнокнижьем чи розповсюдження церковних єресей та розколів, застосовувалася смертна кара. Так само безжально карали за злочини проти держави, до яких відносились замах на життя, вбивства або завдання тілесних ушкоджень представникам державної влади, а також за такі діяння, як знищення або підробка державних документів чи печаток, фальшування грошей і державна зрада. На додаток до цього, злочини проти життя, такі як вбивства, також підлягали суворому покаранню у вигляді смертної кари у той час.

Перший законодавчий акт, який згадує ув'язнення як самостійний вид покарання, з'являється у Судебнику Івана Грозного 1550 року. Вчені називають цей документ прикладом класової юстиції, оскільки він встановлював смертну кару для значно ширшої кількості злочинів. Безстрокове тюремне ув'язнення застосовувалося разом зі смертною карою, залежно від того, чи визнав обвинувачений свою провину. У цей історичний період довічне позбавлення волі часто застосовувалося разом із тілесними покараннями.

Поряд із Судебником, одним із найперших нормативно-правових документів, які регулювали виконання покарань на території України, був Статут Великого князівства Литовського 1588 року⁶.

Цей документ був офіційно ухвалений згідно з процедурами, які відповідали вимогам того часу, за спеціальним указом короля Польщі і Великого князівства Литовського. Протягом останніх двох століть він служив як зразок для законодавчих процесів і був інтегрований у судову практику на землях Литви, України та Білорусі. Однак, дослідники зауважують, що цей документ містив правила лише у контексті покарання у вигляді позбавлення волі на визначений строк.

Еволюція інституту довічного позбавлення волі отримала своє закріплення в положеннях Соборного Уложення 1649 року, де це покарання впроваджувалося як безстрокове тюремне ув'язнення⁷. Воно стало основним видом кримінального покарання за значну кількість злочинів. Це пов'язано з тим, що явище загального зміцнення публічної влади викликало необхідність активізації заходів боротьби зі злочинністю. У той же час, у Соборному Уложенні 1649 року вперше передбачалось тюремне ув'язнення як прототип довічного позбавлення волі, яке могло призначитись як безстроковим, так і призначатись на конкретний термін.

Одним з ключових нормативних актів став Артикул Військовий, опублікований у 1715 році, з якого почався новий етап у використанні

⁶ Гурбик А.О. СТАТУТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1529, 1566, 1588 [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Statuty_

⁷ Козинець О. Поняття злочину за Соборним Уложенням 1649 р. Підприємство, господарство у право. 2007. № 12. С. 155-158.

позбавлення волі та організації його виконання. У цьому документі з'явилася додаткова мета покарання – каторга, що описується на сторінках 29-30 джерела⁸. У результаті це призвело до заміни довічного позбавлення волі на безстрокові каторжні роботи. Цей перехід відображає зміни в підходах до покарання, де акцент робиться не лише на ізоляції, а й на тривалих, виснажливих фізичних роботах без встановлення терміну їх завершення.

У Уложенні про кримінальні та виправні покарання, виданого у 1845 році, було передбачено кілька варіантів довічного позбавлення волі. Серед них було заслання на поселення в регіон Кавказу, яке супроводжувалося позбавленням всіх громадянських прав, передбачене за участь у створенні сект, що поширюють ересь серед християнських вірувань. Іншим видом покарання були безстрокові каторжні роботи в копальнях, які призначалися за вчинення протиправних діянь, як убивства батька чи матері⁹.

Кримінальне уложення 1903 року передбачало каторжні роботи¹⁰. Водночас спостерігається тенденція до гуманізації законодавства – за певних обставин безстрокова каторга могла бути замінена на строкову. Спочатку кримінальне право не передбачало обмежень щодо призначення довічного позбавлення волі. Однак у розглянутому законодавчому акті передбачається, що безстрокові каторжні роботи не можуть застосовуватися до неповнолітніх.

Деякі дослідники зазначають, що в історичному розвитку інституту довічного позбавлення волі існує етап його скасування. Після 1917 року радянське кримінальне законодавство не включало положень ні щодо довічного ув'язнення, ні безстрокової каторги. Основною причиною цього були зміни у суспільному устрої. Відсутність довічного ув'язнення в радянський період пояснювалася двома факторами. По-перше, вважалося, що через акцент на виправних цілях покарання позбавлення волі не може бути довічним. По-друге, панувала ідеологічна позиція, згідно з якою позбавлення волі не повинно бути безстроковим.

⁸ Artykuly woienne: Powaga Rzeczy Pospolitey, krolow polskich, y hetmanow W. X. Litt: roznymi czasy ustanawione. Teraz zas z rozkazu Jasnie Oswieconego Xiazecia Jegomosti Michala V. Kazimierza Radziwilla, wojewody Wilenskiego hetmana Wielkiego W. X. Litt: przedruk. Nieswiz: w druk. Xiazeczej Radziwillowskiej in Coll. Soc. Jesu, 1754. 250 s.

⁹ Нагорний В. В. «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 року в контексті криміналізації діянь послідовників релігійних течій православного походження. Форум права. 2016. № 2. С. 124-129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

¹⁰ Андрушко А.В. Развитие законодательства про криминальную ответственность за злочини проти особистої свободи людини (ХІ – поч. ХХІ ст..) Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017 № 29 том 2. С. 68-73.

Водночас слід зазначити, що концепція про потребу виправлення ув'язненого існувала ще за часів Протагора. Він порівнював покарання з процесом виправлення кривої деревини. Подібні думки також висловлював Аристотель¹¹. Крім того, Чезаре Беккарія, відомий як засновник класичної школи кримінального права, у своєму вагомому творі «Про злочини і покарання» наголошував на основних принципах, які мають лежати в основі системи правосуддя. Він аргументовано стверджував, що головна мета покарання повинна полягати не в жорстокому поводженні чи в завданні фізичних чи психічних страждань для особи, яка його отримує. Беккарія підкреслював, що справжній сенс покарання полягає у запобіганні повторному заподіяння шкоди суспільству з боку злочинця¹². До того ж, він наголошував на необхідності створення відповідних умов для стримування інших людей від вчинення подібних дій, заохочуючи шлях впливу на загальне суспільне благополуччя через ефективність та розумність правових заходів.

Формування теорії виправлення кримінальних покарань відбувалося протягом століть, але найбільшого поширення та розвитку вона набула саме у період XIX-XX століть. За цей час ця теорія інтегрувалась у провідні юридичні системи і почала активно застосовуватися в практиці. Проте, не можна залишити поза увагою численні спроби того періоду запровадити ефективні механізми звільнення від відбування каторжних робіт чи заслання, що вже тоді відповідали принципам сучасної доктрини захисту прав людини.

З моменту створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік Україна стала його частиною, зберігаючи формальний статус автономного утворення. Протягом свого існування у складі Радянського Союзу, Верховною Радою Української Радянської Соціалістичної Республіки було прийнято три різні кримінальні кодекси, які постійно оновлювалися з урахуванням соціально-політичних змін того часу. Ці правові документи відображали прагнення досягнення балансу між каральними і виправними заходами, що відповідало новаторським підходам до правосуддя.

За часів радянської влади питання довічного позбавлення волі вивчав М.І. Бажанов. У своїй роботі «Призначення покарання за радянським кримінальним правом» він детально аналізував цю тему обґрунтовуючи, що система повного складання покарань, яка

¹¹ Аристотель. Нікомахова етика. К.: Аквілон-Плюс, 2002.

¹² Ющик О. І. Основні концепції покарання Чезаре Беккарія. Міжнародна науково-практична конференція «Про злочин і покарання: еволюція кримінально-правової доктрини», присвячена 250-річчю трактату Чезаре Беккарія, м. Одеса, 13 червня 2014 року. С. 220-224.

функціонує в ряді країн, включаючи США, дозволяє досягти де-факто ефекту довічного ув'язнення, незважаючи на відсутність такого виду покарання в законодавстві де-юре. Ця система потенційно передбачає можливість ув'язнення на термін, що перевищує сто років, і Бажанов вважав її формою легалізації довічного позбавлення волі.

Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки від 1922 року передбачав як найвищу міру покарання розстріл. Цей вид покарання застосовувався лише в якості винятку, переважно за злочини, пов'язані з контрреволюційною діяльністю, і призначався тільки у справах, які перебували у віданні революційних трибуналів. В ієрархії покарань наступним після розстрілу був захід, що характеризувався або строковим, або безстроковим вигнанням за межі УРСР. Іншим суттєвим покаранням могло стати позбавлення волі з суворою ізоляцією, чи без такої, терміном до десяти років¹³. Кримінальний кодекс Української РСР 1927 року розглядав смертну кару (розстріл) не як звичайний вид покарання, а як винятковий захід судово-виправного впливу, спрямований на забезпечення соціального захисту, який застосовували, наприклад, за зраду Батьківщини. До найсуворіших заходів, які застосовувалися автономно, належали вигнання, позбавлення волі та виконання виправно-трудових робіт. Максимальний строк ув'язнення обмежувався десятьма роками. Довічне позбавлення волі як окремий вид заходу соціального захисту або складова позбавлення волі тоді не передбачалися¹⁴. Кримінальний кодекс Української РСР 1960 року продовжував політику попереднього кодексу, зберігаючи смертну кару у вигляді розстрілу. Цей вид покарання не входив до загальної системи санкцій, а використовувався як виключна міра у випадках скоєння особливо тяжких злочинів, таких як диверсія або вбивство за обтяжуючих обставин. Найсуворішим з основних покарань було позбавлення волі, яке могло бути призначене терміном ув'язнення до 15 років. Однак, у ситуаціях, коли замінювалася смертна кара, термін позбавлення волі міг збільшуватися до 20 років, що свідчило про прагнення держави поєднувати виняткову суворість із можливістю перегляду вироку¹⁵.

Кримінальний кодекс УРСР 1960 року передбачав довічне ув'язнення за п'ять загальнокримінальних злочинів, зазвичай

¹³ Кримінальний кодекс УСРР 1922. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 17: Кримінальне право. В.Я. Тацій (відп. ред.) та ін. 477 с.

¹⁴ Кримінальний кодекс УСРР 1927. Юридична енциклопедія : у 6 т. ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 3: Київ. 792 с.

¹⁵ Кримінальний кодекс Української РСР 1960 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html

пов'язаних з навмисним посяганням на життя особи. Крім того, кодекс встановлював це покарання за вісімнадцять військових кримінальних правопорушень, вчинених у воєнний час або в бойовій обстановці, або ті кримінальні правопорушення які пов'язані з умисними діями спрямованими на позбавлення життя особи.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 році, у країні продовжували діяти положення Кримінального кодексу 1960 року, зокрема й смертна кара. Однак, як молода держава з амбіціями європейської інтеграції, Україна прагнула стати членом Ради Європи, де скасування смертної кари є необхідною передумовою. У зв'язку з цим, у 1995 році Україна оголосила мораторій на виконання смертної кари, але фактична його реалізація розпочалася лише у 1997 році, після приєднання до Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що встановлює абсолютну заборону на смертну кару¹⁶. У грудні 1999 року Конституційний Суд України постановив, що смертна кара суперечить Конституції України, підтверджуючи неможливість її використання як міри покарання за тяжкі злочини¹⁷.

Зі зміною законодавства українським правникам довелося вирішувати питання запровадження нової найсуворішої із видів покарання, котра відповідала б найтяжчим злочинам, адже позбавлення волі строком на 15 років не відповідало цьому завданню. Так само, визнана європейською спільнотою цивілізованість вимагала відмови від смертної кари. У результаті було обрано довічне позбавлення волі.

Довічне позбавлення волі є одним з найсуворіших видів покарань в рамках чинного Кримінального кодексу України. Цей вид покарання додали до української системи згідно з Законом України від 22 лютого 2000 року «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України». Унаслідок ухвалення цього закону до Кримінального кодексу України 1960 року було внесено статтю 25-2, яка чітко визначає, що довічне позбавлення волі застосовується у випадках скоєння особливо тяжкого злочину. Зазначена форма покарання передбачається лише у ситуаціях, спеціально регламентованих Кримінальним кодексом, і тільки в разі, якщо суд вважає неможливим призначити строкове позбавлення волі.

¹⁶ Мартиненко П. Ф. Україна і смертна кара: європейський вибір. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2003. Вип. 9. С. 204-219. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2003_9_22

¹⁷ Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11– рп/99 по справі № 1-33/99 (справа про смертну кару). Відомості Верховної Ради України. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>

Довічне ув'язнення не призначається особам, які вчинили кримінальні правопорушення до повноліття, особам старше 65 років, а також жінкам, які були вагітними на момент скоєння злочину або під час оголошення обвинувального вироку¹⁸.

У 2001 році в Україні було впроваджено перший Кримінальний кодекс, ухвалений за часів незалежності, який передбачив можливість застосування довічного позбавлення волі як виду покарання. На початку 2000-х років цей вид покарання став окремим видом покарання. Його правове регулювання в КК 1960 та 2001 років свідчить про поступову гуманізацію кримінального права у відповідній галузі.

Таким чином, Кримінальний кодекс України визначає, що довічне позбавлення волі застосовується до меншого кола злочинів, але водночас передбачає більше винятків при його застосуванні. Різні вітчизняні науковці у галузі кримінального права, поділяють думку, що цей вид покарання демонструє ефективність у протидії злочинності в Україні.

Однак існують дискусії щодо того, чи є довічне позбавлення волі доцільною заміною смертній карі, оскільки більшість країн світу відмовилася від смертної кари, хоча ще є кілька держав, де вона залишається чинною. Проте, вважається сумнівним називати довічне позбавлення волі більш гуманним покаранням, ніж смертна кара, оскільки перше являє собою своєрідну «смерть у кредит», що є болісним як для самих злочинців, так і для їхніх сімей. Наголошується також на тому, що помилка при призначенні довічного ув'язнення може бути так само важкою, як і при страті. У разі виправдання засудженого не існує механізму, який міг би компенсувати роки, проведені ним в умовах суворої ізоляції від суспільства.

2. Правова природа довічного позбавлення волі та його значення для процесу виконання

Наукове дослідження теоретичних основ процесу виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі є ключовою умовою для його організаційно-правового впорядкування та практичної реалізації. У науковій літературі процес виконання кримінальних покарань, зокрема й довічного позбавлення волі, розглядається як двоєдиний процес виконання і відбування покарання. Виконання покарань передбачає застосування адміністрацією установ виконання покарань державного примусу до засуджених, що означає обмеження

¹⁸ Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудового кодексів України: Закон України. 2000 р. Відомості Верховної Ради України. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-14#Text>

їхніх прав та свобод, які є частиною суті покарань, визначених КК України. Відбування покарання, у свою чергу, є ситуацією, що настає після набуття обвинувальним вироком суду законної сили, і включає підпорядкування поведінки засудженого обмеженням прав і свобод, передбачених відповідними положеннями КК України^{19,20}. Іншими словами, виконання покарання – це нормативно визначений порядок, за яким персонал установи виконання покарань реалізує комплекс правообмежень, що є суттю відповідного виду покарання і впливають із закону та вироку суду. Таким чином, виконати покарання у вигляді довічного позбавлення волі означає реалізувати обмеження прав, які складають сутність і зміст цього покарання. Отже, для повного й об'єктивного аналізу процесу виконання довічного позбавлення волі потрібно спочатку чітко визначити сутність і зміст даного виду кримінального покарання.

Сутність поняття представляє собою глибокий і складний зміст об'єкта, що розкривається через злиття всіх різних і часом протилежних форм його існування. Це визначення охоплює всі аспекти буття, вказуючи на те, як в одному явищі можуть поєднуватися різноманітні елементи. Покарання виступає як примусовий захід, що реалізується від імені держави на підставі судового рішення щодо особи, яку визнали винною у скоєнні злочину. Воно передбачає обмеження прав і свобод засудженого відповідно до закону. Саме у таких обмеженнях і проявляється його каральна сутність. Кримінальне покарання є цілеспрямованою карою, основною метою якої є справедлива відповідь держави на скоєний злочин. Це проявляється у формі осуду, засудженні протиправного вчинку та особи, яка його вчинила, а також, при необхідності, у застосуванні передбачених законом обмежень до цієї людини за її правопорушення. М. І. Бажанов підкреслює, що кара в кримінальному покаранні проявляється через сам факт засудження особи рішенням суду, який надає негативну оцінку діям засудженого від імені держави. Покарання призводить до судимості, яка супроводжується значним комплексом обмежень прав, на що звертає увагу література²¹. Кара завжди існувала, існує та буде існувати як складова кримінального покарання, адже вона об'єктивно виникає з

¹⁹ Кримінально-виконавче право : підручник. В. В. Голіна [та ін.]; за ред.: В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Х.: Право, 2011. С. 27.

²⁰ Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. К. ; Х. : Юрінком Інтер : Право, 2002. С. 7.

²¹ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник. М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2е вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

примусового характеру утримання особи в пенітенціарних установах виконання покарань.

Враховуючи це, сутність довічного позбавлення волі як виду покарання полягає в притаманній йому каральній функції. Стосовно розкриття змісту покарання у вигляді довічного позбавлення волі, доцільно виходити із загального значення терміна «зміст» – це певним чином впорядкований набір елементів та процесів, що утворюють предмет або явище.

Зміст визначається як внутрішня єдність з формою, яка, в свою чергу, розглядається як внутрішня структура самого змісту. Під змістом покарання у вигляді довічного позбавлення волі розуміється конкретний обсяг кари, яка впливає з самого виду покарання. Цей обсяг складається з двох елементів: характеру та розміру відповідних обмежень прав та свобод особи.

Іншими словами, зміст покарання у вигляді довічного позбавлення волі полягає у характері та масштабі обмежень прав, які притаманні даному виду покарання. Однак зміст поняття формується не тільки з ознак, що розкривають його якість, але й з ознак, які відрізняють його від інших подібних покарань²². Якщо розглядати це визначення в контексті «змісту покарання у виді довічного позбавлення волі», можна з певністю сказати, що його визначають характер і ступінь право обмежень, які відмежовують дане покарання від інших видів кримінальних санкцій, включаючи позбавлення волі на певний строк.

Правообмеження, які становлять зміст покарання у вигляді довічного позбавлення волі, полягають у постійному перебуванні особи в місцях позбавлення волі без можливості раніше звільнення або заміни заходу іншими видами покарання. На відміну від цього, позбавлення волі на певний строк передбачає встановлений період ув'язнення, після якого можливо умовно-дострокове звільнення або заміна міри покарання. Основні відмінності полягають в характері й термінах: довічне позбавлення волі є постійним обмеженням свободи, тоді як строкове ув'язнення дозволяє рецидивісту надію на повернення до суспільства після відбуття покарання. Аксіома, яка лежить в основі науки кримінально-виконавчого права, полягає в тому, що кримінально-виконавче законодавство має бути тісно інтегроване і підпорядковане загальному кримінальному законодавству, оскільки в своїй суті воно виконує роль процедурного інструменту щодо положень Кримінального кодексу України. Покарання у вигляді довічного позбавлення волі, передбачене статтею 64 Кримінального кодексу

²² Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів. за заг. ред. В. В. Дубчинського. Х.: ШКОЛА, 2009. С. 341.

України, становить один із ключових елементів національного кримінального законодавства. Проте, детальний аналіз цієї законодавчої норми показує, що вона, на жаль, не містить жодних конкретних посилань на правообмеження особи під час виконання покарання, фактично звужуючи правову регламентацію до суто процедурних аспектів призначення такого покарання.

Деякі експерти в галузі кримінально-виконавчого права розглядають довічне позбавлення волі, беручи до уваги його схожість із позбавленням волі на визначений термін, але відзначають суттєві відмінності між цими формами покарання. Вони зазначають, що зміст даного виду покарання виражається у найвищому серед інших категорій ув'язнених рівні ізоляції засуджених. Це відповідає принципам справедливості при призначенні покарання, оскільки певною мірою забезпечує відповідність між тяжкістю злочину та призначеним покаранням²³²⁴. Враховуючи ці міркування, можна стверджувати, що ізоляція є ключовим елементом покарання у вигляді позбавлення волі, як на певний термін, так і довічно. Саме ізоляція виступає головною характеристикою цього виду кримінального покарання. Однак у випадку довічного позбавлення волі важливо, щоб ступінь ізоляції відрізнявся від того, що притаманний позбавленню волі на певний строк чи іншим подібним покаранням, таким як арешт або перебування у дисциплінарному батальйоні.

Для ефективного виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі важливо визначити, в яких конкретних формах має реалізуватися ізоляція під час виконання цього покарання, а також встановити відмінності цієї ізоляції від тієї, що притаманна позбавленню волі на відповідний термін. Втрата людиною одного з основоположних суб'єктивних прав – свободи волі – призводить до обмеження значущих соціальних цінностей та благ, таких як свобода пересування, комунікація, соціальні зв'язки і можливість розпоряджатися численними важливими суб'єктивними правами. А. Х. Степанюк та В. М. Трубников акцентують увагу на тому, що ключовим компонентом покарання у формі позбавлення волі, основним його каральним аспектом, вважається саме ізоляція засудженого від соціального оточення - його родини, товаришів, друзів, знайомих і колективу, в якому він працював. Ця ізоляція відбувається у спеціально створених закритих установах, і її головна мета полягає не стільки в

²³ Кримінально-виконавче право : підручник. В. В. Голіна [та ін.] ; за ред.: В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Х. : Право, 2011. С. 174.

²⁴ Пташинський О. Система виконання покарань в умовах реалізації нового Кримінального кодексу України. Держава і право. Юридичні і політичні науки. К., 2002. Вип. 15. С. 410-412.

обмеженні прав на пересування чи вибір місця проживання, скільки у відриві від звичного соціального життя та взаємодії з суспільством²⁵.

Текстуальний аналіз положень Кримінального кодексу України свідчить, що законодавець чітко відрізняє ізоляцію особи від її розміщення в спеціальній установі, не прирівнюючи ці поняття. Це зрозуміло зі змісту статті 63 Кримінального кодексу України, де позбавлення волі визначається як «ізоляція засудженого і поміщення його на певний термін у кримінально-виконавчій установі закритого типу». Власне, саме цей вид покарання складається з двох головних компонентів – ізоляції та поміщення у спеціальній установі. У численних літературних джерелах неодноразово зазначалося, що поняття ізоляції не визначено ні в законі, ні в підзаконних актах. Серед науковців широко поширена думка, що ізоляцію можна розділити на дві взаємопов'язані категорії: фізична ізоляція, яка стосується фізичного аспекту, та духовна або інтелектуальна ізоляція, що охоплює соціологічні та соціально-психологічні аспекти²⁶. Однак, обговорюючи ізоляцію засуджених, дослідники аргументовано вказують, що її каральна сутність виражається не стільки у обмеженні прав засуджених, скільки у тому, що ізоляція сама по собі виступає формою покарання²⁷.

Отже, максимально суворий ступінь ізоляції, що застосовується щодо засуджених до довічного позбавлення волі, передбачає, окрім іншого, існування менш жорстких за обсягом правообмежень ізоляційних заходів стосовно осіб, засуджених до інших видів позбавлення волі. Саме в цьому полягає суттєва різниця між різними видами покарань, хоч вони й можуть здаватися схожими. Багато науковців погоджуються з тим, що ступінь ізоляції засуджених визначається, головним чином, встановленим порядком відбуття покарання, тобто режимом та характером засобів, які використовуються для забезпечення цього порядку. Виконання режиму покарання відіграє роль ключового засобу забезпечення ізоляції, відповідно до частини першої статті 102 Кримінально-виконавчого кодексу України. Тому кожній установі виконання покарань має відповідати певний вид режиму, який відповідає її специфіці та призначенню. Розробка та забезпечення ефективної реалізації цих режимів є важливим завданням кримінально-виконавчої системи. Згідно з А. П. Гель, через режим встановлюються специфічні обмеження прав для осіб, які відбувають

²⁵ Степанюк А. Х. Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарань. А. Х. Степанюк, В. М. Трубников. Х. : Укр. юрид. акад., 1994. С. 9.

²⁶ Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : монографія. Х. : Кроссруд, 2006. С. 146.

²⁷ Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : монографія. І. С. Яковець. Х. : Кроссруд, 2006. С. 158.

покарання у вигляді позбавлення волі²⁸. Режим покликаний гарантувати різні умови утримання засуджених залежно від типу колонії. Отже, порядок виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі має значно відрізнятись від режиму виконання покарання на певний строк, що обумовлюється існуванням різних типів пенітенціарних установ.

Кримінально-виконавчий кодекс України не встановлює окремих рівнів безпеки для відбування довічного позбавлення волі. Засуджені до таких покарань чоловіки відбувають покарання в максимальних секторах безпеки в установах середнього рівня або у виправних колоніях з максимальним рівнем безпеки. Жінки, у свою чергу, відбувають покарання в секторах середнього рівня безпеки в установах, що мають мінімальний рівень безпеки загального режиму, а також у виправних колоніях середнього рівня безпеки, згідно з частиною першою статті 150 Кримінально-виконавчого кодексу України. У пенітенціарних установах утримуються різні категорії засуджених, як це визначено статтею 18 Кримінально-виконавчого кодексу України. До них належать чоловіки, яким кару у формі смертної кари або довічного позбавлення волі було замінено на термінове позбавлення волі через помилування чи амністію. Також включені чоловіки, засуджені за умисні особливо тяжкі злочини, і ті, хто вчинив умисний тяжкий чи особливо тяжкий злочин під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі. До цієї категорії входять і чоловіки, переведені з колоній середнього рівня у максимальний з дотриманням норм цього Кодексу. Додатково, у цих установах тримають жінок, засуджених до довічного ув'язнення, а також жінок, яким смертну кару або довічне ув'язнення замінено на термінове покарання в рамках помилування чи амністії. Окремо розглядаються чоловіки, вперше засуджені за тяжкі та особливо тяжкі злочини, чоловіки з попереднім досвідом ув'язнення, та ті, які вчинили умисний злочин середньої тяжкості під час перебування в ув'язненні. Лише за процедурою, передбаченою Кодексом, можливо переведення засуджених із колоній максимального рівня безпеки в установи середнього рівня. На сьогодні довічне позбавлення волі реалізується в тих самих закладах, що й термінове позбавлення волі. Відповідно до частини 1 статті 140 КВК, усі засуджені, що перебувають у колоніях максимального рівня безпеки, повинні знаходитися в умовах суворої ізоляції, незалежно від характеру їхньої кари.

Умови утримання в установах різного рівня безпеки суттєво не різняться, оскільки чинні обмеження, встановлені режимом, мають подібний характер. Основні параметри цих умов залишаються фактично

²⁸ Гель А. П. Кримінально-виконавче право України: навч. посіб. А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. А. Х. Степанюка. К. : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.

однаковими. Відмінності полягають переважно в кількості та типах дозволених відвідувань, а також у сумі коштів, які можуть бути витрачені засудженими. Наприклад, в колоніях максимального рівня безпеки особи, засуджені до певного строку позбавлення волі, можуть використовувати на 30% менше фінансових ресурсів порівняно з колоніями мінімального рівня безпеки, а засуджені до довічного ув'язнення – на 50% менше. Проте, кількість довгострокових і короткострокових відвідувань для засуджених до визначеного строку залишається однаковою в обох типах установ. Якщо зіставити умови довічного ув'язнення з утриманням у приміщеннях камерного типу, де відвідування та передачі заборонені взагалі, обмеження для довічного ув'язнення можуть здатися навіть менш суворими.

Характер обмежень прав, які застосовуються до осіб, засуджених до довічного ув'язнення, в основному збігається з тим, що властиво покаранню у вигляді позбавлення волі на певний строк. Згідно з частиною 2 статті 151 КВК України, особи, які відбувають довічне ув'язнення, мають ті ж права і обов'язки, що й засуджені до строкового позбавлення волі. Це свідчить про відсутність значущих відмінностей у обсязі правових обмежень між цими видами покарання. Відтак, довічне ув'язнення можна розглядати як різновид позбавлення волі (що вимагатиме поправок до статті 51 КК України), а порядок виконання цього покарання має відповідати порядку для строкового позбавлення волі.

Останні роздуми не заперечують думку, що тривалість позбавлення волі є одним з ключових показників кари, адже вона демонструє лише каральну «спрямованість» співробітників установ. Таким чином, можна припустити, що зі збільшенням строку покарання, при інших рівних умовах, зростає і його каральний ефект, можливо навіть у більшому обсязі. У такому випадку для забезпечення реалізації кари під час позбавлення волі будь-якого виду достатньою є різна тривалість покарання – від встановленого строку до довічного ув'язнення. Тривалість покарання виступає ознакою, що відображає масштаби правообмежень, властивих довічному ув'язненню. І саме тут полягає головна відмінність цього виду покарання від ув'язнення на визначений строк.

Розглядаючи довічне позбавлення волі як різновид інкарації поряд із позбавленням волі на певний строк, слід зазначити, що його виконання має здійснюватись аналогічно до виконання строкового покарання з урахуванням особливостей засуджених і вимог безпеки. Згідно з частиною 2 статті 65 Кримінального кодексу України, особа, що здійснила злочин, повинна отримати покарання, яке є необхідним і достатнім для її виправлення та запобігання вчиненню нею нових

злочинів. Суд при цьому не визначає конкретних умов відбування покарання, що фактично передбачає презумпцію рівності умов інкацерації у всіх пенітенціарних установах. Це, водночас, потребувало б окремої правової регламентації та було б частиною змісту покарання. Як підкреслює І. С. Яковець, інакше суд мав би призначати не лише вид та міру покарання, але й умови його відбування, створюючи покарання, яке було б необхідним і достатнім для виправлення особи та запобігання повторенню злочинів у конкретних умовах виконання²⁹.

На правильність обраного підходу вказують й інші положення чинного законодавства. У частині 3 статті 63 Конституції України встановлено, що особа, яка відбуває покарання, зберігає за собою всі права людини і громадянина, за винятком тих, які обмежені відповідно до закону та передбачені вироком суду. Подібний зміст має і частина 2 статті 7 КВК України: «Засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду». Також положення КВК України повторюються в Правилах внутрішнього розпорядку: «Особи, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, мають обов'язки та права людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України, КВК України для цієї категорії засуджених, а також установлених вироком суду». Отже, чинне законодавство вказує на два джерела обмежень прав і свобод засудженого – це законодавство і вирок суду.

Суд, здійснюючи свій розсуд у визначенні покарання, бере участь у формуванні комплексу належних прав і обов'язків для органу, що виконує покарання, та засудженого, але цей розсуд діє лише в рамках, передбачених кримінальним законом. Вирок суду слід розглядати як підставу – юридичний факт, який визначає спеціальний статус засудженого. Доцільно зазначити, що вирок суду не може бути джерелом додаткових обмежень для засуджених, оскільки вони зафіксовані у законі. Тобто обмеження прав, що є частиною покарання, повинні бути виключно відображені в законодавстві.

У сучасній правовій системі відсутність конкретних законодавчих положень, які б чітко визначали зміст покарання цього типу, ускладнює зрозуміння та впровадження процесу його виконання. Змішування більшості елементів режиму виконання цього специфічного покарання з традиційними елементами режиму, що застосовуються при покаранні у вигляді позбавлення волі на певний строк, на сьогодні не дає вичерпної відповіді на питання, які саме особливості мають визначати

²⁹ Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : монографія. Х. : Кроссрууд, 2006. С. 142,143.

процедуру його реалізації. В результаті це значно ускладнює сам процес виконання таких покарань і створює умови для введення невинуватених додаткових обмежень на правовий статус засуджених. Така ситуація змушує співробітників виправних установ, які вважають за необхідне встановлення максимально суворого режиму та умов утримання для осіб, засуджених довічно, діяти на власний розсуд та «винаходити» нові способи обмежень. Через це засуджені до довічного позбавлення волі нерідко змушені переміщатися за межами камер із застосуванням наручників, а для їхнього конвоювання часто використовують собак, навіть якщо це не є законодавчо обґрунтованим заходом.

Досліджуючи проблематику означеного виду покарання особи, засуджені до довічного ув'язнення, зазначали інші, законодавчо не визначені обмеження, що застосовуються до них під час відбування покарання і можуть мати характер катування та жорстокого поводження. Як свідчення до нашого дослідження, зазначаю, що в деяких установах існує практика, за якої при відвідуванні камери представником адміністрації засуджені змушені ставати на коліна, піднімаючи руки за спину, та переміщуватися в цьому положенні. Лише в 2009 році було скасовано особливу (помаранчеву) форму для довічно засуджених. В'язні також скаржаться на неможливість вільного користування телефонним зв'язком без обмежень, як це передбачено Кримінально-виконавчим кодексом України. Перевірка заяв засуджених підтвердила, що вони телефонують не більше ніж два рази на місяць, а персонал аргументує це відсутністю коштів на картках у більшості засуджених. Однак здається сумнівним, що у всіх засуджених грошей на картках вистачає лише на два дзвінки. Крім того, засудженим до довічного ув'язнення заборонено (хоча самі вони кажуть, що «не забороняється, але не рекомендується») займатися фізичними вправами. Відсутність на спортивному обладнанні слідів його використання підтверджує ці скарги. Принизливою є практика примушування засуджених пересуватися з опущеними очима та зігнутою позою, що не передбачена чинним законодавством. Непотрібність такого поводження неодноразово підкреслювали експерти Європейського комітету із запобігання катуванню. Незрозумілою залишається процедура користування в'язнями магазином установи, адже вони стверджують, що не мають змоги купувати предмети першої необхідності та продукти харчування.

Часто намагання обґрунтувати додаткові обмеження вимогами безпеки виявляються безпідставними. Це підтверджують дані, зібрані в результаті опитування працівників пенітенціарних закладів, які працюють із засудженими до довічного ув'язнення. Незважаючи на формальне підтвердження розуміння правил і вимог безпеки, а також

доступність усієї необхідної інформації про них, працівники УВП не завжди дотримуються цих положень у своїй щоденній практиці.

Отже, якщо рівень безпеки персоналу залишається незадовільним, це зумовлено головним чином низькою обізнаністю працівників пенітенціарних установ щодо засобів забезпечення безпеки, відсутністю системності в навчальних програмах на цьому етапі, а також недостатністю загальних організаційно-технічних засобів. Згідно з оцінками самих працівників, небезпека, що походить від осіб, засуджених до довічного ув'язнення, є одним із менш значущих факторів у цьому контексті. Вона не може слугувати підставою для запровадження додаткових обмежень прав таких засуджених. Цей висновок підтверджується офіційними даними Державної пенітенціарної служби України, згідно з якими лише 4,4% засуджених до довічного ув'язнення схильні до проявів агресії у вигляді застосування фізичного насильства³⁰.

Концепція свободи особи передбачає наявність у індивіда фундаментальних прав та обов'язків, а також забезпечення відповідного рівня задоволення матеріальних та духовних потреб. У контексті позбавлення волі обмеження певних прав та потреб, таких як право на пересування, вибір місця проживання та вільне спілкування, є невід'ємною складовою частиною цього виду покарання. Проте недотримання таких обмежень може призвести до спотворення сутності і цільового призначення покарання. З іншого боку, існують такі обмеження, що не є центральними для визначення самого покарання, але все ж можуть впливати на його суворість. Яскравий приклад полягає у встановленні занижених норм харчування для осіб, які перебувають у камерах виправних установ максимального рівня безпеки, порівняно з умовами інших типів закладів. Адміністрація Державної пенітенціарної служби України обґрунтовує свою позицію тим, що особи, засуджені до довічного ув'язнення, зазвичай здійснюють менше фізичної активності порівняно з тими, хто відбуває строкове ув'язнення, і таким чином потребують меншої кількості калорій на добу. Такий підхід викликає сумніви через схожість порядку та умов виконання покарань різних видів позбавлення волі, а також з огляду на загальновизнані методи визначення міри покарання. Крім того, відповіді працівників установ виконання покарань свідчать, що вони сприймають зниження норм

³⁰ Інформація за результатами анкетування осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, які тримаються в установах Державної кримінально-виконавчої служби України. [Електронний ресурс] Державна пенітенціарна служба України: офіц. веб-сайт. URL: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?jsessionid=A8CC7BDBBA4C14B64B5C6F012D3D4C13?art_id=64091&cat_id=47123

харчування як додатковий і цілком, на їхню думку, виправданий каральний елемент.

Наведене варто враховувати для вдосконалення практики виконання покарання у вигляді довічного ув'язнення. Ми вважаємо, що обмеження матеріального чи побутового характеру або духовної (інтелектуальної) ізоляції не мають набувати правового статусу. Це відповідає діяльності Державної пенітенціарної служби України, яка спрямована на виконання положень Кримінально-виконавчого кодексу України, що покликані зменшити різницю між умовами життя в колонії та на волі. Таке бачення підтримується на рівні державних інституцій України.

3. Мета довічного позбавлення волі: шляхи реалізації в процесі виконання покарання

При розробці регламентації щодо виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, слід враховувати цілі, які законодавець вважає необхідними для досягнення з призначенням цього виду покарання. Згідно зі статтею 50 Кримінального кодексу України, мета покарання включає не лише застосування карних заходів, але також виправлення засуджених та запобігання здійсненню нових злочинів як самими засудженими, так і іншими особами в суспільстві. Таким чином, покарання у виді позбавлення волі має двоїсту природу: з одного боку, воно є проявом державного примусу, який використовується для підтримання законності та порядку, а з іншого боку, воно направлене на досягнення цілей виправлення засудженої особи, що передбачає проведення різноманітної соціально-педагогічної діяльності. Цей погляд знайшов відображення й у зарубіжній науковій юридичній літературі. Зокрема, французький учений пенітенціарист Мішель Фуко підкреслював, що головною метою будь-якого покарання є насамперед спокутування провини за вчинені злочини. Однак воно також орієнтоване на виправлення злочинця³¹.

Кара, як прояв державного реагування на злочинну поведінку, полягає у впровадженні відповідних обмежень правової чи фактичної свободи особи, які є характерними для певного виду кримінального покарання. Проте ідея покарання, і зокрема довічного позбавлення волі, часто виходить за межі лише правових рамок та обмежень. У науковому дискурсі неодноразово наголошується, що покарання має не лише ретрибутивний вимір, але й спрямоване на досягнення важливої мети – відновлення соціальної справедливості. Це можна розглядати як специфічну «відплату» засудженого за заподіяний злочином збитків,

³¹ Мішель Фуко Наглядати й карати. Народження в'язниці. Видавництво Комбук 2024 р. 452 с.

нанесений як окремим фізичним чи юридичним особам, так і суспільству загалом.

Чим тяжчий та більш суспільно небезпечний характер злочину, тим суворіша кара повинна бути застосована до злочинця. У свідомості громадськості, а тим більше жертв і їхніх близьких, покарання виглядає як інструмент встановлення справедливого балансу між провиною засудженого та його спокутою перед суспільством. Таким чином, адекватно обраний рівень покарання відображає не лише юридичну реакцію, а й моральний осуд, що сприяв би духовному очищенню як для суспільства, так і для самого правопорушника³².

Досить значна частина як юридичних експертів, так і практиків, що працюють у правоохоронних структурах та судовій системі, а також простих громадян вбачають у призначенні покарання певного виду, особливо коли йдеться про довічне позбавлення волі, важливу роль мети відплати за вчинене злочиння.

Досягнення цієї мети, як показало опитування співробітників ДКВС, часто асоціюється з систематичними знущаннями над засудженими або навіть з позбавленням їх життя. Зокрема, більшість респондентів (близько 76%) вважають, що засуджені не просто мають утримуватися в колоніях, але повинні щоденно втрачати здоров'я, відчувати приниження людської гідності, працювати в жахливих умовах та на небезпечних роботах. Вони переконані, що лише таким шляхом засуджені можуть спокутувати провину. Внаслідок цього 67% працівників УВП позитивно ставляться до бажання осіб, засуджених до довічного ув'язнення, «віддати життя на благо України» або ж самостійно завершити своє існування, підтримуючи можливість надати їм такий вибір. Ці погляди поділяє значна частина суспільства, а також наукова спільнота, згідно з даними, оприлюдненими в ЗМІ.

Каральний характер сприйняття кримінальних покарань в Україні значною мірою узгоджується з загальними світовими тенденціями, які відзначаються правозахисниками. Багато країн усе ще покладаються на великі армії репресивних органів, широкі мережі колоній і в'язниць, що працюють на підтримку системи всепроникаючого страху та доносництва. Такий підхід часто призводить до серйозних психологічних викривлень, фізичних каліцтв або навіть до позбавлення життя задля створення ілюзії порядку.

Багато науковців поділяють думку, що метою суду при призначенні покарання є покарати винного. Це важливо як для захисту суспільства,

³² Александров Ю. В. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Ю. В. Александров, В. А. Клименко. К. : МАУП, 2004. С. 222, 223.

так і для задоволення почуття обурення і справедливості потерпілої сторони, а також суспільства в цілому.

Однак така мета спочатку не мала правового змісту, адже вона фактично є морально-етичною категорією. Це має оціночний характер і відображається через інші поняття, наприклад, компенсацію завданої злочином шкоди. Безперечно, родичам жертв дуже складно змиритися з думкою, що людина, яка вбила кілька громадян з особливою жорстокістю та завдала їм невимовного горя, продовжує жити, причому живе за рахунок платників податків. Проте гнів та обурення виправдані лише на рівні повсякденної свідомості.

Чинне кримінальне законодавство України не завжди передбачає застосування покарання у виді довічного ув'язнення, оскільки статті Кримінального кодексу вказують на альтернативні види покарань за аналогічні злочини, такі як вбивство двох і більше осіб, що може каратися позбавленням волі на визначений строк³³. З огляду на дискусію про раціональність утримання злочинців коштами платників податків, варто зазначити, що аналогічна ситуація виникає й при позбавленні їх волі на певний термін. Тобто особа, засуджена за скоєння вбивства при наявності обтяжуючих обставин до позбавлення волі на визначений термін, також підлягає утриманню за державний рахунок. З правової перспективи, такий механізм є обґрунтованим, адже кримінальне право не має компенсаційного характеру. Відновлення порушеного права знаходиться в компетенції цивільного права і вирішується через подання відповідних позовів. Навіть ті експерти, які підтримують концепцію компенсаційної функції покарання, обмежують її виключно до відшкодування збитків, завданих злочиним, зосереджуючись на матеріальному аспекті. Крім цього, вони включають і питання відновлення моральної шкоди, що є складовою частиною загальної концепції відшкодування. Використовуються різні підходи для оцінки та виправлення як матеріальних, так і нематеріальних втрат постраждалих, що робить цю функцію досить комплексною і багатогранною^{34,35}. Однак, компенсація шкоди, заподіяної винною особою, не має зв'язку з покаранням, оскільки останнє не передбачає відшкодування, не має такої мети та за своєю сутністю неспроможне компенсувати завдану шкоду. Важливо визнати, що вчинення злочину

³³ Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

³⁴ Денисова Т. А. Компенсаційна функція кримінального покарання. Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності : матеріали наук.-практ. конф., 5-6 жовт. 2005 р. Х., 2006. С. 36-40.

³⁵ Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за Законодавством України. Навч. посіб. Запоріжжя : Гос. ун-т «ЗІДМУ», 2004. 152 с.

безпосередньо вимагає від держави незворотних дій у формі притягнення особи, яка скоїла таке кримінальне правопорушення, до кримінальної відповідальності. Це передбачає, що правопорушник має відчувати на собі негативні наслідки покарання, які слугують як механізм реалізації справедливості і відновлення громадського порядку. В результаті цього процесу покарання, зокрема через застосування довічного позбавлення волі, вчинене кримінально протиправне діяння фактично «виправляється» як у реальному суспільному житті, так і в колективній свідомості громадськості. Такий підхід сприяє не лише відновленню справедливості, а й запобіганню подібним кримінальним правопорушенням у майбутньому, забезпечуючи стабільність та безпеку соціального середовища.

Ми в жодному випадку не заперечуємо проти обґрунтованості існування покарання у виді довічного позбавлення волі, адже, як слушно зауважує А. Х. Степанюк, ця ціль покарання узгоджується з ретроспективним підходом до кримінальної відповідальності, коли особа притягується до кримінальної відповідальності саме за вчинення конкретних протиправних діянь³⁶. Цей підхід підкреслює важливість справедливої відплати за вже скоєні злочини та забезпечує підтримку принципу невідворотності покарання, що є ключовим елементом правосуддя в демократичних країнах.

Суттєвим елементом покарання у вигляді довічного позбавлення волі є позбавлення засудженого фізичної свободи через ізоляцію від суспільства та поміщення в установи виконання покарань. В межах цього покарання засудженому обмежують особисту свободу, право на вільне переміщення, вибір місця проживання, зайнятість за власним вибором та можливість ведення бажаного способу життя. Це призводить до певного соціально-психологічного впливу, пов'язаного з позбавленням волі. Особливістю цього виду покарання, у порівнянні з позбавленням волі на визначений термін, є невизначеність тривалості перебування у спеціальному закладі, що також є частиною самого покарання.

Однак на цьому, на нашу думку, межі якісних характеристик покарання мають завершуватися. Заподіяння будь-яких додаткових обмежень і страждань, як фізичних, так і моральних, для осіб, засуджених до довічного ув'язнення, є неприпустимим. Обмеження матеріального чи духовного (інтелектуальна ізоляція) характеру не повинні мати нормативний статус, оскільки кримінально-виконавча

³⁶ Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України. Питання боротьби зі злочинністю. Х., 2004. Вип. 9. С. 60-93.

система має на меті максимально нівелювати різницю між умовами життя в колонії та на свободі. Вони можуть лише природно виникати із самого факту ізоляції. Зміст покарання у виді довічного позбавлення волі і сам процес його виконання не повинні слугувати засобом задоволення моральних потреб ані окремих осіб, ані суспільства в цілому. Отже, дійсно важливо враховувати позицію І. С. Яковець, яка підкреслює, що основні завдання процесу виконання покарання у виді довічного позбавлення волі охоплюють кілька ключових аспектів. По-перше, це забезпечення утримання засудженого в установі, що відповідає всім необхідним стандартам. По-друге, суттєвим елементом є ізоляція особи, що дозволяє убезпечити суспільство від можливих загроз. Наступним важливим компонентом є постійний нагляд за поведінкою та станом ув'язненого, що сприяє дотриманню порядку та запобіганню можливим інцидентам. Нарешті, критично важливим є своєчасне та точне виконання призначеного покарання, яке гарантує дотримання законності та справедливості в системі виконання вироків³⁷.

У розділі XI Правил внутрішнього розпорядку детально описано обсяг і порядок виконання каральних правових обмежень для засуджених, що виникають внаслідок їх ізоляції. Зокрема, цей розділ охоплює питання, такі як: специфічні процедури огляду та обшуку засуджених, приміщень, територій житлових і виробничих зон; особливі умови доступу до установ виконання покарань; взаємодія працівників кримінально-виконавчої служби із засудженими; використання ресурсів колонії, органів і установ виконання покарань для збереження правопорядку в цих установах та інші аспекти.

Реалізація покарання через довічне позбавлення волі тісно пов'язана з досягненням іншої важливої цілі кримінального правосуддя, яка полягає у запобіганні здійсненню нових протиправних діянь самим засудженим, тобто досягнення мети спеціальної превенції. Сутність цього підходу полягає у тому, що запобігання повторним злочинам засудженого забезпечується самим фактом його перебування в ізоляції від суспільства, а також через виконання покарання, яке ставить особу в такі обмежувальні умови, що значною мірою знижують або повністю усувають можливість вчинення нових злочинів. Такий спосіб правового впливу на засудженого діє як потужний стримуючий фактор і спонукає до переосмислення своєї поведінки та її наслідків³⁸.

³⁷ Степанюк А.Х. Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. Наук.-практ. посіб. Х. : Кроссрод, 2009. 126 с.

³⁸ Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти. за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. К.; Х. : Юрінком Інтер: Право, 2002. С. 345.

Практика показує, що засуджені до довічного позбавлення волі майже не вчиняють нових злочинів, а в установах виконання покарань такі випадки взагалі відсутні. Водночас, згідно з даними Державної пенітенціарної служби України, у виправних колоніях приблизно за пів року вчиняється майже 200 нових кримінальних правопорушень проти засуджених до позбавлення волі на певний строк. Таким чином, можна зробити висновок про низький рівень рецидивної небезпеки серед осіб, засуджених саме до довічного позбавлення волі.

Яким чином вдається досягати таких позитивних результатів? На сьогоднішній день особи, засуджені до довічного позбавлення волі, утримуються з застосуванням найсуворіших заходів безпеки. Це передбачає їхню підвищену ізоляцію, перебування у спеціально обладнаних камерах та посилення інженерно-технічного забезпечення в установах виконання покарань. Окрім цього, значна увага приділяється забезпеченню безпеки при роботі з такими засудженими.

Що стосується запобігання скоєнню нових злочинів засудженими до довічного ув'язнення під час виконання вироку, то проведені раніше наукові дослідження досить переконливо свідчать про повну відсутність системного підходу до реалізації цієї важливої функції. Дослідники зазначили, що, визначивши в статті 50 Кримінального кодексу України та статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України мету покарання як запобігання вчиненню злочинів як з боку засуджених, так і інших осіб, законодавець не передбачив достатніх правових механізмів для належної реалізації цієї складової суспільної діяльності³⁹. Отже, на практиці ця діяльність або зовсім не здійснюється, або проводиться таким чином, що її ефективність залишається вкрай низькою і не приносить очікуваних результатів.

У процесі відбuvання покарання особистість засудженого зазнає змін, що обумовлює необхідність перегляду заходів безпеки, застосованих до нього. У цьому аспекті розкриваються ключові характеристики поведінки та особистості осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Це наочно демонструє, що більшість таких засуджених у ході виконання покарання виявляють позитивні зміни у своїй поведінці.

Кримінологічна характеристика осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, загалом відповідають загальноукраїнським тенденціям та показникам. Аналіз цих даних дозволяє дійти висновку, що до такого суворого виду покарання переважно притягуються молоді люди, які протягом певного періоду життя поступово наближалися до

³⁹ Колб О. Г. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі. Монографія. Луцьк : Вежа, 2007. 560 с.

вчинення особливо тяжкого злочину. Значна частина з них демонструє тривалий процес формування злочинної поведінки, що може включати поступове накопичення антисуспільних установок, залучення до небезпечних соціальних середовищ або повторювані порушення закону з динамікою їхньої тяжкості.

Покарання в системі кримінального права слугує засобом досягнення кількох важливих цілей, серед яких важливе місце посідає запобігання вчиненню злочинів іншими особами. Ця мета, що іменується загальною превенцією, реалізується шляхом створення загрози покарання, яка чітко закріплена у санкціях, викладених у кримінальному законодавстві. У цьому контексті загроза притягнення до відповідальності, яка виходить із норм закону, та її практичне здійснення, спрямоване проти осіб, що порушили закон, стають інструментом своєрідного залякування. Мета такого залякування полягає у стримуванні певної частини громадян від потенційно протиправних дій⁴⁰.

Кримінальне покарання, яке застосовується до засудженої особи, повинно виконувати функцію стримування інших індивідів, які можуть бути схильними до злочинної поведінки. Це має спонукати їх уникати повторення подібних дій через усвідомлення наслідків у вигляді покарання. Ефективність досягнення мети загальної превенції значною мірою забезпечується самим фактом існування кримінального закону. Санкції правових норм виступають як застереження, демонструючи можливі наслідки для порушників закону.

Важливим елементом реалізації цієї мети є принцип справедливого покарання. Воно мусить бути співмірним із тяжкістю вчиненого злочину та відповідати обставинам конкретної справи. Таким чином, поєднання відчутної загрози покарання і його практичного застосування створює систему стримувальних механізмів, здатну знижувати схильність до скоєння злочинів на рівні суспільства загалом. Винесення суворого вироку відіграє важливу роль не лише у відновленні справедливості, але й у забезпеченні загальної превенції. Це стає додатковим фактором стримування осіб, які можуть бути схильні до скоєння злочинів. Досягнення цієї мети має базуватися на ефективному інформуванні про існуючі закони, а саме на їх публічному оприлюдненні, яке чітко окреслює санкції за їх порушення. Крім того, важливими елементами є засудження винної особи, суворе й справедливе призначення покарання, а також контроль за його належним і неминучим виконанням. Рівень ефективності таких заходів

⁴⁰ Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.

прямо залежить від комплексу факторів, серед яких вирізняються справедливість судового розгляду, належна суворість покарання та передусім його невідворотність, що створює основний стримуючий ефект.

Отже, можна стверджувати, що мета загального запобігання, як правило, реалізується переважно ще на етапах, що передують безпосередньому виконанню призначеного кримінального покарання. Водночас ступінь досягнення цієї мети залишається залежним від різноманітних факторів, які мають багатовимірний і комплексний характер, через що її об'єктивне і точне оцінювання на практиці майже неможливе.

Деякі науковці вважають, що цілі спеціальної превенції можуть бути реалізовані за допомогою двох основних підходів. Перший передбачає тимчасове позбавлення особи фізичної можливості вчиняти правопорушення, що досягається через обмеження її свободи чи інших засобів примусу. Другий шлях полягає у формуванні у людини постійного страху перед можливістю застосування покарання за вчинений злочин, що має утримувати її від протиправних дій у майбутньому. Таким чином, ці механізми працюють як інструменти попередження рецидивів і створення умов для дотримання норм закону⁴¹.

Отже, якщо покарання і справді може викликати страх у людини, то це, швидше за все, має місце лише на початку її злочинного шляху. Надалі особа вже не зосереджується стільки на самому виді чи ступені суворості покарання, скільки на питаннях того, як уникнути відповідальності та залишитися безкарною. Саме з цієї причини основним інструментом реалізації покарання залишається ізоляція засудженого від суспільства шляхом його поміщення у виправний заклад. Таке розміщення і утримання в умовах ізоляції забезпечує досягнення мети покарання, створюючи належні умови для обмеження життєдіяльності та зниження ризиків повторного злочину.

Однією з цілей покарання є виправлення засудженого. Щодо досягнення цієї мети стосовно осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, у юридичній літературі існують різні погляди. Багато фахівців взагалі заперечують доцільність такої мети для цього виду покарання. Багаторічний досвід і численні дослідження засвідчують, що тривале позбавлення волі, яке перевищує 10-річний термін, не сприяє виправленню засудженого. Навпаки, така міра покарання часто призводить до моральної, психологічної та соціальної деградації

⁴¹ Денисова Т. А. *Кримінальне покарання та реалізація його функцій*: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 38 с.

особистості. У цьому контексті установи виконання покарань перестають виконувати функцію закладу для виправлення і ресоціалізації осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Однак у випадку цієї категорії засуджених варто говорити не стільки про можливість їх реабілітації у прямому сенсі, скільки про забезпечення хоча б мінімальної гуманності. Йдеться про створення умов, за яких, після щонайменше 15 років утримання за ґратами, у в'язнів, серед яких переважають особи, засуджені за особливо тяжкі злочини, зокрема кваліфіковані види умисних вбивств, залишатиметься певна частина людських якостей, що дозволить уникнути остаточного перетворення їх на жертви системи або ворожих суспільству істот⁴².

Працівники установи виконання покарань, а це приблизно 80% персоналу дотримуються думки, що досягнення реабілітаційної мети щодо осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, є недоцільним. Основним аргументом цієї позиції є переконання, що такі засуджені ніколи не отримають можливості звільнитися з установ виконання покарань і повернутися до законослухняного суспільства.

На нашу думку, важливу роль у формуванні сумнівних чинників, які лежать в основі подібних дискусій, відіграє саме законодавець. Вводячи певні положення до правової системи, він фактично створює передумови для висновків, які, на нашу думку, можуть бути спірними, якщо не помилковими. Тому виникає непросте запитання: чи здатне довічне позбавлення волі виконати свою функцію з виправлення засудженого? Якщо ні, то яка тоді його мета і чому цей вид покарання є складовою системи кримінальних покарань? Як у цьому контексті узгоджується його застосування з принципом гуманізму, який прямо закріплений у Кримінальному кодексі України?

Таким чином законодавець, можливо, прагнучи надати своїм рішенням певного обґрунтування, передбачає механізм заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на визначений термін. Однак така ініціатива через свою умовність та формальний характер фактично нівелює ідею виправлення, а також позбавляє особу необхідної мотивації до самовдосконалення і змін на краще. Практика свідчить про те, що тривале перебування у місцях позбавлення волі частіше призводить не до соціальної реабілітації, а до зворотного процесу – моральної та психологічної деградації як серед самих засуджених, так і серед тих, хто покликаний їх виправляти.

У такому випадку доцільно знову звернутися до позиції Є. Ю. Бараша, який акцентує увагу на проблемі виправлення у перспективі ресоціалізації засуджених. Він аргументує, що сама назва

⁴² Мельничук В. Найвищий прояв гуманізму або чи є довічне позбавлення волі належним еквівалентом смертній карі. Юридичний журнал. 2005. № 6. С. 82-94.

такого виду покарання, як довічне позбавлення волі, фактично нівелює основну мету кримінального покарання – сприяння ресоціалізації засудженого. Адже в людини, до якої застосовано таке покарання, апріорі втрачається найважливіша складова сподівання на майбутнє – надія на звільнення. Відповідно, це підриває можливість її ресоціалізації, яка є одним із ключових завдань покарання загалом та кримінально-виконавчої діяльності зокрема⁴³.

Не вдаючись у глибокі дискусії щодо змісту поняття «виправлення», варто зазначити кілька важливих аспектів. На нашу думку, відкидати виправну мету покарання у формі довічного позбавлення волі було б недоцільно з наступних підстав. По-перше, аналіз статей 1, 6, 123 Кримінально-виконавчого кодексу України, які регламентують мету й завдання кримінально-виконавчого законодавства, а також засоби виправлення, ресоціалізації, форми і методи соціально-виховної роботи, свідчить про те, що засуджені до довічного позбавлення волі не виключаються з числа тих, на кого спрямований виховний вплив. По-друге, важливо враховувати такі принципи кримінально-виконавчого законодавства, як диференціація й індивідуалізація виконання покарань, раціональне застосування примусових заходів, стимулювання правислухняної поведінки, а також поєднання покарання з виправним впливом (стаття 5 КВК України). По-третє, особи, засуджені до довічного позбавлення волі, належать до найбільш суспільно небезпечної категорії осіб. Враховуючи це, а також прагнучи досягнення цілей покарання, виникає потреба в посиленому виховному впливі. Тому необхідно розглядати можливість виправлення навіть у мінімальному обсязі. По-четверте, не варто ігнорувати шанс умовно-дострокового звільнення для засуджених до довічного позбавлення волі після заміни цього покарання строковим позбавленням волі в порядку помилування.

Рецидивнебезпечність засудженого не є виключно результатом впливу або змін, що відбуваються в його особистості під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Поведінка особистості формується як результат її взаємодії з оточенням, проте не зводиться лише до цих відносин. На неї суттєво впливають типологічні особливості, притаманні конкретній людині, а також її емоційно-вольові якості, інтелектуальні здібності, звички та манера поведінки, які формуються під впливом різноманітних життєвих обставин протягом тривалого часу. Таким чином, при оцінці особистості загалом, а також визначенні рівня виправлення засудженого, слід брати до уваги

⁴³ Бараш С. Ю. Організаційно-правові засади соціально-виховної роботи із засудженими до довічного позбавлення волі. Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні: матеріали кругл. столу, 11 груд. 2008 р. Біла Церква, 2008. С. 7-9.

індивідуальні психологічні характеристики, які в більшій чи меншій мірі знаходять відображення в його конкретних діях і поведінкових моделях. Більш того, частиною коректної інтерпретації поняття «виправлення» можна вважати положення, зазначені у статті 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, які трактують це поняття як процес позитивних змін у внутрішньому світі людини. Ці зміни мають забезпечити готовність засудженого до самостійного формування правослужняної моделі поведінки. Важливим маркером цього визначення є термін «процес», що походить від латинського слова «processus» і означає поступальний рух уперед, поетапну зміну станів чи стадій розвитку. У своїй сутності процес включає сукупність послідовних дій, що мають за мету досягнення конкретного результату. У випадку виправлення йдеться про створення стійкої основи для усвідомленої та правослужняної поведінки у повсякденному житті. Як слушно підкреслював А. Х. Степанюк, той факт, що цей процес розгортається всередині особистості, свідчить про те, що виправлення являє собою насамперед психологічну категорію. Це означає, що мова йде про складний внутрішній механізм, який неможливо завжди побачити чи оцінити одразу, наприклад, за результатами лише однієї зустрічі або розмови. Тому роль психолога та його висновків у подібних питаннях набуває принципового значення і стає однією з ключових складових у розумінні внутрішньої динаміки особистості або змін, які відбуваються в її психічному житті⁴⁴. У той же час психологи, які детально ознайомлені з безліччю теорій і підходів до формування особистості, зазвичай дотримуються думки, що позитивні зміни в людині полягають в поступовому вдосконаленні окремих її рис. Вони схильні вважати, що навіть після значного прогресу певні недоліки й особливості характеру залишатимуться, не зникаючи повністю. Майже ніхто не ставить собі за мету шляхом психологічного впливу трансформувати особистість настільки, щоб вона досягла ідеального або бездоганного стану⁴⁵. Основним аспектом у визначенні сумлінної поведінки є акцент на детальному спостереженні й аналізі процесу, який демонструє поступові та стабільні позитивні зміни. Важливо не лише зафіксувати ці зміни, але й зрозуміти їх природу, причини та вплив на подальший розвиток особистості або системи в цілому⁴⁶. Адміністрація установ виконання покарань має орієнтуватися не на досягнення

⁴⁴ Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України. Питання боротьби зі злочинністю. Х., 2004. Вип. 9. С. 60-93.

⁴⁵ Білецький В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд. Монографія. Донецьк : Сх. видав. дім, 2003. 153 с.

⁴⁶ Кримінально-виконавчий кодекс України:наук.-практ. комент. Х. Одіссей, 2005. 560 с.

виправлення як ідеальної та абсолютної категорії, а скоріше на створення сприятливих умов, які сприяють процесу позитивних змін у засуджених. Головним завданням є забезпечення такого середовища, де засуджені можуть проявити реальні ознаки перетворень у своїй поведінці та рисах особистості. В кримінально-виконавчому праві саме такі трансформації розглядаються як процес виправлення, який відображає поступовий та усвідомлений розвиток у напрямку позитивної соціалізації.

Слід ще раз акцентувати увагу на тому, що питання «виправлення» та визначення ефективних засобів досягнення цієї мети є надзвичайно дискусійним у сфері кримінально-виконавчого права. Воно викликає численні суперечки не лише на рівні теоретичних обґрунтувань, але і з позицій його практичного втілення. Особливе значення це питання має для співробітників, які працюють у системі органів та установ виконання покарань, а також для тих фахівців, які безпосередньо займаються роботою із засудженими чи сприяють соціальній адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі. Саме від цих працівників вимагається глибоке розуміння специфіки процесу виправлення й здатність компетентно застосовувати відповідні заходи на практиці.

У підрозділі наведено систему інформації, яка дозволяє дійти висновку, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі має ті ж самі цілі, що й покарання у вигляді позбавлення волі на визначений термін. У процесі виконання цього покарання адміністрація установ, відповідальних за виконання покарань, отримує можливість створення належних умов для досягнення основних завдань покарання. Сюди входить як реалізація принципу кари, так і сприяння виправленню осіб, які відбувають покарання, а також зменшення ймовірності вчинення ними нових злочинів у майбутньому. Щодо питання загального запобігання злочинам, то можливості покарання у вигляді довічного позбавлення волі є обмеженими та мають схожість із ефективністю покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Таким чином, потенціал цього виду покарань у контексті загального запобіжного впливу залишається умовно однаковим із тим, який забезпечується строковим позбавленням волі.

ВИСНОВКИ

Довічне позбавлення волі як виду кримінального покарання має довгу історію, що бере початок ще з часів раннього феодалізму. Одна з перших спроб ґрунтовного аналізу цього виду покарання належить відомому криміналісту й професору А.Ф. Кістяківському. У своїй праці «Дослідження про смертну кару» 1867 року він зазначив, що довічне ув'язнення, незважаючи на те, що в порівнянні зі смертною карою є відносно м'якшим покаранням, залишається достатньо ефективним

засобом для запобігання вчиненню тяжких злочинів завдяки своїй неминучості.

Довічне позбавлення волі протягом тривалого періоду існувало паралельно зі смертною карою, і в деяких країнах це поєднання зберігається й дотепер. Питання необхідності скасування смертної кари та впровадження більш гуманних форм покарання обговорювалися мислителями ще в рамках філософсько-правового дискурсу XVIII століття.

Попри тривалу історію використання цього виду покарання, серйозні теоретичні та практичні напрацювання в цій галузі з'явилися лише наприкінці XX – на початку XXI століття.

До 1997 року смертна кара залишалася найбільш суворим видом покарання у кримінальному праві України. Її застосування викликало багато дискусій, але саме цей вид покарання тривалий час вважався максимально мірою справедливості за найтяжчі злочини. Проте, у зв'язку зі змінами у суспільстві та міжнародними зобов'язаннями, Україна прийняла рішення відмовитися від цієї практики. Остаточна заміна смертної кари на довічне позбавлення волі відбулася після реформування кримінального законодавства, яке увінчалось прийняттям нового Кримінального кодексу у 2001 році, де ця норма набула свого остаточного вигляду.

Важливу роль у цьому процесі відіграли прагнення держави інтегруватися у світову спільноту й відповідати основним демократичним стандартам. Скасування смертної кари стало значущим кроком України на шляху до євроінтеграції, оскільки відповідність правовим нормам і міжнародним конвенціям була однією з ключових умов для розширення співпраці з європейськими інституціями. Це рішення демонструвало готовність держави дотримуватись гуманістичних принципів, поваги до прав людини і прагнення до більш прогресивного правового середовища.

Нормативне регулювання довічного позбавлення волі базується на таких фундаментальних принципах, яку переслідує мета даного виду покарання:

- законність застосування покарання;
- обґрунтованість і належна мотивація призначення покарання;
- гуманізм у його реалізації;
- індивідуалізація підходу до призначення покарання;
- забезпечення справедливості в процесі виконання покарання.

АНОТАЦІЯ

Довічне ув'язнення є найбільш суворою мірою примусу серед основних видів покарань, передбачених чинним законодавством України. Відповідно до статті 64 Кримінального кодексу України, цей

захід застосовується виключно за вчинення особливо тяжких кримінальних правопорушень та лише у спеціально визначених законом випадках. Запровадження довічного ув'язнення проводиться за умови, якщо суд дійде висновку про неможливість призначення покарання у формі позбавлення волі на певний строк.

У роботі розглядається історико-правовий контекст довічного позбавлення волі, а також кримінально-правова характеристика найсуворішого виду покарання. Проаналізовано положення кримінального законодавства України, яке регулює застосування покарання у вигляді довічного ув'язнення. Окрему увагу приділено спробі висвітлити проблемні питання при виконанні найсуворіших покарань – позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі – відповідно до положень Кримінальних кодексів України 2001 року.

У сучасних умовах система кримінальних покарань в Україні перебуває в процесі модернізаційного розвитку. Проте впровадження окремих гуманістично орієнтованих змін та скасування певних обмежень не здатні докорінно трансформувати її сутність. Попри актуальність прогресивних пенітенціарних концепцій, їх практична реалізація часто стикається з труднощами юридичного та економічного характеру. Довічне позбавлення волі у цьому контексті постає як найсуворіша форма покарання, що виконує роль альтернативи смертній карі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Artykuly woienne: Powaga Rzeczy Pospolitey, krolow polskich, y hetmanow W. X. Litt: roznymi czasy ustanawione. Teraz zas z rozkazu Jasnie Oswieconego Xiazecia Jegomosti Michala V. Kazimierza Radziwilla, wojewody Wilenskigo hetmana Wielkiego W. X. Litt: przedruk. Nieswiz: w druk. Xiazecej Radziwillowskiey in Coll. Soc. Jesu, 1754. 250 s.

2. Александров Ю. В. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Ю. В. Александров, В. А. Клименко. К.: МАУП, 2004. 328 с.

3. Андрушко А.В. Развитие законодательства про кримінальную відповідальність за злочини проти особистої свободи людини (IXI – поч. XXI ст..) Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017 № 29 том 2. С. 68-73.

4. Арістотель. Нікомахова етика. К.: Аквілон-Плюс, 2002.

5. Бараш С. Ю. Організаційно-правові засади соціально-виховної роботи із засудженими до довічного позбавлення волі. Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні: матеріали кругл. столу, 11 груд. 2008 р. Біла Церква, 2008. С. 7-9.

6. Білецький В. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд. Монографія. Донецьк : Сх. видав. дім, 2003. 153 с.
7. Гель А. П. Кримінально-виконавче право України: навч. посіб. А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. А. Х. Степанюка. К. : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.
8. Гурбик А.О. СТАТУТИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО 1529, 1566, 1588 [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Statuty_
9. Денисова Т. А. Компенсаційна функція кримінального покарання. Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності : матеріали наук.-практ. конф., 5-6 жовт. 2005 р. Х., 2006. С. 36-40.
10. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2011. 38 с.
11. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та функції його призначення і виконання за Законодавством України. Навч. посіб. Запоріжжя : Гос. ун-т «ЗІДМУ», 2004. 152 с.
12. Довідник з історії України. А-Я. За заг. ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. 2-ге вид. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.
13. Інформація за результатами анкетування осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, які тримаються в установах Державної кримінально-виконавчої служби України. [Електронний ресурс] Державна пенітенціарна служба України: офіц. веб-сайт. URL: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?jsessionid=A8CC7BDBBA4C14B64B5C6F012D3D4C13?art_id=64091&cat_id=47123
14. Кигим С. Л. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1992. 502 с.
15. Кістяківський О.В. Дослідження про смертну кару. Київ. Унів. тіп. 1897. 281 с. <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000225>
16. Козинець О. Поняття злочину за Соборним Уложенням 1649 р. Підприємництво, господарство і право. 2007. № 12. С. 155-158.
17. Колб О. Г. Організація індивідуального запобігання злочинам у кримінально-виконавчій установі. Монографія. Луцьк : Вежа, 2007. 560 с.
18. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти / за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. К. ; Х. : Юрінком Інтер : Право, 2002. 416 с.
19. Кримінальне право України. Загальна частина. Підручник. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.

20. Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти за ред.: М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій. К. ; Х. : Юрінком Інтер : Право, 2002. 416 с.

21. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник. М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; За ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 2е вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.

22. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

23. Кримінальний кодекс Української РСР 1960 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html

24. Кримінальний кодекс УСРР 1922. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т.17: Кримінальне право. В.Я. Тацій (відп. ред.) та ін. 477 с.

25. Кримінальний кодекс УСРР 1927. Юридична енциклопедія : у 6 т. ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998–2004. Т. 3: Київ. 792 с.

26. Кримінально-виконавче право : підручник. В. В. Голіна [та ін.]; за ред.: В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Х.: Право, 2011. 328 с.

27. Кримінально-виконавче право : підручник. В. В. Голіна [та ін.]; за ред.: В. В. Голіна, А. Х. Степанюк. Х.: Право, 2011. 328 с.

28. Кримінально-виконавчий кодекс України:наук.-практ. комент. Х. Одіссей, 2005. 560 с.

29. Мартиненко П. Ф. Україна і смертна кара: європейський вибір. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2003. Вип. 9. С. 204-219. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2003_9_22

30. Мельничук В. Найвищий прояв гуманізму або чи є довічне позбавлення волі належним еквівалентом смертній карі. Юридичний журнал. 2005. № 6. С. 82-94.

31. Мішель Фуко Наглядати й карати. Народження в'язниці. Видавництво Комбук 2024 р. 452 с.

32. Нагорний В. В. «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 року в контексті криміналізації діянь послідовників релігійних течій православного походження. Форум права. 2016. № 2. С. 124-129. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index

33. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склад та підготував. С. Юшков. Київ: ВУАН, 1935. Редакція IV. 193 с.. URL: <http://litopys.org.ua/yushkov/ys.htm>

34. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України: Закон України. 2000 р. Відомості Верховної Ради України. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-14#Text>

35. Пташинський О. Система виконання покарань в умовах реалізації нового Кримінального кодексу України. Держава і право. Юридичні і політичні науки. К., 2002. Вип. 15. С. 410-412.

36. Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11– рп/99 по справі № 1-33/99 (справа про смертну кару). Відомості Верховної Ради України. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>

37. Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України. Питання боротьби зі злочинністю. Х., 2004. Вип. 9. С. 60-93.

38. Степанюк А. Х. Позитивна кримінальна відповідальність як предмет регулювання Кримінально-виконавчого кодексу України. Питання боротьби зі злочинністю. Х., 2004. Вип. 9. С. 60-93.

39. Степанюк А. Х. Режим відбування позбавлення волі в установах виконання покарань. А. Х. Степанюк, В. М. Трубников.. Х. : Укр. юрид. акад., 1994. 58 с.

40. Степанюк А.Х. Ефективність діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. Наук.-практ. посіб. Х. : Кроссруд, 2009. 126 с.

41. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів. за заг. ред. В. В. Дубчинського. Х. : ШКОЛА, 2009. 1008 с.

42. Ющик О. І. Основні концепції покарання Чезаре Беккарія. Міжнародна науково-практична конференція «Про злочин і покарання: еволюція кримінально-правової доктрини», присвячена 250-річчю трактату Чезаре Беккарія, м. Одеса, 13 червня 2014 року. С. 220-224.

43. Яковець І. С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : монографія. Х. : Кроссруд, 2006. 208 с.

44. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монографія. Луцьк: ВНУ ім. Л. Українки, 2010. 448 с.

Information about the author:

Toma Mariana Gherghivna,

Candidate of Law Sciences,

Associate Professor at the Department of Criminal Law,

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2, Kotsiubynskoho str., Chernivtsi, 58012 , Ukraine